

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilzulfyye@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DERİVATİVİYOYUN TƏRKİBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASI

Bu məqalədə derivativlərin tərkibi xüsusiyyətləri və onun problemləri araşdırılır. Azərbaycan dilçiliyi elminin leksikologiya bölməsinə onomologiya, semasiologiya, etimologiya və derivativologiya daxildir. Derivativologiya, demək olar ki, dilçiliyin bütün şöbələri ilə sıx əlaqədədir. Derivativologiya, təxminən Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 60-cı illərində müstəqil şöbə kimi formalaşmışdır. Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni sözlər və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri də dilə yeni sözlər yaratmaqdır. Dildəki sözlər, demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Həminlə məqalədə derivativologiyaya, yeni sözyaratmanın yaranma yollarından bəhs edilir. Azərbaycan dilində başlıca olaraq dörd yolla sözlər yaradılır: 1) semantik; 2) fonetik; 3) morfoloji; 4) sintaktik yolla. Sözyaratma dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri də təhlil məxrəcəna gətirilir.

Açar sözlər: derivativologiya, semantik, fonetik, morfoloji, sintaktik.

Hər bir elm öz tarixini yaratmaq, özünü təsdiq etmək üçün müəyyən inkişaf yolu keçməlidir. Dünya dilçiliyindən, türkölogiyadan heç də geri qalmayan Azərbaycan dilçiliyi yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir. Orta yüzilliklərdə təməli qoyulmuş Azərbaycan dilçiliyi çox sürətlə inkişaf edərək öz nüfuzunu daha da artırdı. Sonrakı dövrlərdə elmi qrammatikamız formalaşdı, güclü potensialı olan Azərbaycan dilçi kadrları yetişdi, dilçiliyimizin yeni səhələri meydana gəldi, nəzəri səviyyəsi yüksəldi, tətbiqi genişləndi. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi onun qayda-qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmiş və edir. Dil xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin parlaq göstəricisidir. O, insanların əmək və icmal fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətdə inkişaf edən və dəyişən nə varsa, dərhal dilə də əksini tapır. Dilin lüğət tərkibi dəim artır və inkişaf edir, yeni məfhumlar, yeni sözlər, yeni adlar tələb edir. "Dil üçün xarakterik cəhət onun quruluşunu əmələ gətirən ayrı-ayrı ünsürlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi və bunun nəticəsində insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinin yaranmasıdır. Bu ünsürlər – səslər, sözlər, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarətdir" [8, s. 40]. Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni sözlər və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir. Lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri də dilə yeni sözlər yaratmaqdır. Dildəki sözlər, demək olar ki, əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Sözyaratma dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi derivativologiya adlanır. Dilçilikdə bir çox şöbə və ya bölmələr vardır ki, onları ad alınma terminlərlə ifadə olunur. Belə ki, derivativologiya və ya söz yaradıcılığı adlarında mahiyyət eynidir. İstəy bu prosesin ad derivativologiya, istərsə də söz yaradıcılığı kimi adlandırılmasın, mahiyyət dəyişmir, predmet və obyekt sabit olaraq qalır, yəni eyni dil faktlarına müraciət olunur.

Derivativologiya, təxminən Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 60-cı illərində müstəqil şöbə kimi formalaşmışdır. Derivativologiya, demək olar ki, dilçiliyin bütün şöbələri ilə sıx əlaqədədir. Lakin bu əlaqə leksikologiya və qrammatika arasında daha yaxın və möhkəmdir. Belə ki, sözlərin leksik-semantik əlamətlərini araşdırarkən derivativologiya leksikologiyaya daha da yaxınlaşır, bir-birinin ümumi və xüsusi məsələlərinə əsaslanır. Beləcə də, sözün morfoloji quruluşu ilə əlaqədar derivativologiya morfolojiyaya, sintaktik əlaqələrlə bağlı isə sintaksisə müraciət edir, beləliklə, şöbələrarası əlaqə sıxlaşır və daha da artır. Bəzi dilçilər, xüsusən də yox dilçiləri dilçiliyin şöbələrini "разряды языкознания" [12; 13; 14], yəni "dilçiliyin bölmələri" adlandırmışlar. Azərbaycan dilçilik elminin leksikologiya bölməsinə onomologiya, semasiologiya, etimologiya və derivativologiya daxildir. Derivativologiya ilə bağlı dilçilikdə geniş izaha ehtiyac duyulan bəzi məqamlar var. Məsələn, Afad Qurbanovun derivativologiyaya verdiyi tərif bəzən mübahisə doğurur. Müəllifə görə, "sözyaratmanın mənbələri, imkanları, vasitələri, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan dilçilik şöbəsi derivativologiya adlanır" [6, s. 272], belə olan halda, "sözyaratma" Azərbaycan mənşəli söz olub ayrı mənalı termin olan "derivativologiya" ilə əvəz edilib və XX əsrin ortalarında dilimizdə işlənməyə başlamışdır. Əgər sözyaratma elə derivativologiyadırsa, onda Afad Qurbanovun verdiyi tərifin məzmunu qısa şəkildə belə dərk etmək olar: "Sözyaratma derivativologiya deyilir". Digər tərəfdən "derivativologiya (hind-Avropa dil qruplarında "ağacın budaqları" deməkdir, çünki söz yaranma affiksörün hesabına başa gəlir) cəmiyyəti bildirir, sözə bağlıdır və söz də leksikologiyannın əsas cəmidir" [8, s. 169]. Göründüyü kimi, derivativologiya dilçiliyin sərbəst şöbəsi deyil, leksikologiyannın mikroşöbəsidir (bölməsidir). Derivativologiya söz yaradıcılığının yollarından bəhs edir. Söz yaradıcılığının leksikann və ya morfolojiyannın elementi kimi tədqiq olunması ilə bağlı professor Yusif Seyidov yazır: "Ənanəvi olaraq, söz yaradıcılığı leksikologiyannın mövzusu kimi qəbul edilib və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin usulları kimi, söz yaradıcılığı formalarından bəhs edilib. Hər bir leksikologiya kitabında "söz yaradıcılığı" və "lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları" eyni adlı bölmələrdə rastlaşmaq olar" [11, s. 24]. Müasir rus dil kitablarında "Leksika" bölməsi var və söz yaradıcılığı haqqında da həmin bölmələrdə məlumat verilir. Bu kitablarda ümumi istiqamət var və bu istiqamət ümumi türköloji fikir hesab oluna bilər. Azərbaycan-FA-nın nəşri olan "Müasir Azərbaycan dili" (I hissə) kitabının "Leksikologiya" bölməsində söz yaradıcılığı məsələsi xüsusi yer tutur [10, s. 230-245]. H.Ə.Həsənovun "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" əsərində də məsələ eyni qaydada da qoyulur, söz yaradıcılığı leksikologiyannın tərkib hissəsi kimi təqdim edilir [4, s. 278-304]. Dilçilikdə söz yaradıcılığın ayrıca bir bölmə kimi müstəqilləşdirmək, leksikadan ayırmaq meylləri də özünü göstərir. 1950-ci illərdə rus dilçiliyində özünə yer tapan, bu meyil Azərbaycan dilçiliyində də öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, S.Cəfərovun "Müasir Azərbaycan dili" "Leksika" adlı dərsləri iki hissədən ibarətdir: "Leksikologiya" [3, s. 10], "Söz yaradıcılığı" [3, s. 121]. Göründüyü kimi, kitabın adında "Leksika" gedir və mənası belə çıxır ki, leksika leksikaya və leksikologiyaya aid məsələdir, kitabın içində isə "Leksikologiya" ilə "söz yaradıcılığı" bərabərhuquqlu bölmələr kimi verilir. Deməli, necə olur-olsun, söz yaradıcılığının morfolojiyadan kənarında tədqiq və təqdimi var. Bu, həmi tərəfindən qəbul olunur və buna etiraz rast gəlmək olmur. Bir məqam da diqqət yetirmək vacibdir ki, morfolojiyada da söz yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunması ənənəvi hal almışdır. Morfolojiyaya aid elə bir əsər yoxdur ki, orda söz yaradıcılığından bəhs edilməsin. Azərbaycan dilinə aid qrammatikalara, məsələn, M.Hüseynzadənin "Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya" adlı dərsliyinə nəzər salaq və sərbəhlərə baxaq. Bu kitabda (digər kitablarda) nitq hissələri üzrə söz

yaradıcılığı belə başlıqlarla verilir: "İsmin quruluşca növləri" [5, s. 26], "Sifətin quruluşca növləri" [5, s. 66], "Felin quruluşca növləri" [5, s. 119]. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsər dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərslərinin üçüncü cildidir və həmin dərslərin leksikologiyaya aid ikinci cildində də, yuxarıda dediyimiz kimi, söz yaradıcılığına aid bəhs var. Eləcə də, Azərbaycan EA-nın nəşr etdirdiyi və yuxarıda adını qədimdiyimiz "Müasir Azərbaycan dili" [10] adlı üçcildliyin birinci cildində "Leksikologiya" bölməsində söz yaradıcılığında bəhs edildiyi kimi, həmin üçcildliyin morfolojiyaya aid ikinci cildində də nitq hissələri üzrə həmin məsələ verilir: "İsmin quruluşca növləri" [10, s. 69], "Sifətin quruluşca növləri" [10, s. 102], "Felin quruluşca növləri" [10, s. 207], "Zərifin quruluşca və əmələ gəlmə yollarına görə növləri" [10, s. 388]. Bu tutuşdurmanı bir qədər də konkretləşdirmək istəyirik. Yəni eyni buraxılışa, eyni əsərin cildlərinə müraçib edirik. Birinci cildə oxuyuruq: "Azərbaycan dilində söz düzəltmə üsulları, əsasən, aşağıdakılardır: 1) morfoloji üsul; 2) sintaktik üsul" [10, s. 232]. İkinci cildə oxuyuruq: "Başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də düzəltmə isimlər üç üsulla əmələ gətirilir: 1) morfoloji (sintetik) üsul; 2) sintaktik (analitik) üsul; 3) leksik-sintaktik-morfoloji üsul (substantivləşmə)" [10, s. 71]. Eyni paraleli "Müasir Azərbaycan dili" dərsləyi əsasında da aparmaq olar. Dərsləyin ikinci cildində yazılır: "Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidlər (sözlər) onun öz daxili inkişaf qanunlarına görə üç prosedə olur" [3, s. 121]. Həmin dərsləyin üçüncü cildində yazılır: "Düzəltmə isimlər xarici əlamətlərə, yəni sadə sözlərin şəklini dəyişməklə əmələ gələn isimlərdir. Belə isimlərə morfoloji yolla düzəlan isimlər deyilir" [5, s. 27]. Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla düzəlan isimlərdir [5, s. 39]. Bütün bunlar belə təsəvvür yaradır ki, dildə söz yaradıcılığı prosesi haqqında məlumatlı dilləyin hissələrində təkrar edilir: eyni adlar, eyni yaranma üsulları, söz yaradıcılığının nəticəsində meydana gələn leksik vahidlərin quruluşca növləri (düzəltmə söz – düzəltmə isim, düzəltmə sifət, mürəkkəb söz – mürəkkəb isim, mürəkkəb sifət) və digər oxşarlıqlar. Hələ nəzərə alanda ki, morfolojiyadan kənar söz yaradıcılığı izahatlarında da nitq hissələrinin adları çəkilir, bu halda təkrara bənzərlik daha da artır.

Morfolojiyada verilib-verilməməsindən, yaxud necə verilməsindən asılı olmayaraq, dilçilik ələmi inkar etmir ki, daha doğrusu, qəbul edir ki, söz yaradıcılığı bilavasitə qrammatika problemi deyil. O, leksikologiyaya aid məsələ olub, lüğət tərkibinin inkişafı təmin və tənzim edən vasitə və üsulların məcmusudur. Söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi də onun qayda-qanunları da, prinsipləri də bu fonda hazırlanır. Söz yaradıcılığı bütün aspektləri və təfərrüatı ilə burada öz ifadəsinə tapmalıdır. Bu hissədə nitq hissələri yoxdur və onların adları çəkilməməlidir. Əgər şəkildəki vasitəsi ilə və ya sözlərin birləşməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlsin və ya əmələ gətirilsin, müvafiq olaraq onların yaranma yolu morfoloji üsul və sintaktik üsul adlanırsa, bu, qrammatika deyil, şərti adlandır, oxşadılma yolu ilə prosesin adlandırılmasıdır.

Azərbaycan dilində derivatologiyanın tərkibi xüsusiyyətlərinin və onun problemlərinin, həmçinin dildə sözyaratma prosesinin öyrənilməsi bir neçə cəhətdən xüsusi elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir: Sözyaratma qanunauyğunluqlarının açılması bir morfoloji vahidin əlamətlərinin dərinə mənimsənilməsinə kömək edir; Hər bir derivatoloji tədqiqat dilin leksik-semantik sisteminin inkişaf qanunlarını daha da aydın aşkar etməyə imkan yaradır; Derivatoloji axtarışların nəticələri dilin frazeoloji materialının təhlil və tədqiqinə, onun elmi şərhinə imkan yaradır; Sözyaratma hadisəsinin öyrənilməsi, həmçinin bütün elm sahələrinə dair müxtəlif terminlərin yaranmasına kömək edir.

Dildə "sözyaratma" məfhumunu sinxron və diaxron aspektlərdə işlətmək olar. Sinxron və diaxron söz yaradıcılığı müxtəlif məzmunu malikdir. Diaxron söz yaratmada

törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Sinxron sözyaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivation (sözyaratma) mənasının hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratma dildəki vahidlərin bir-birinə münasibəti-ni, diaxron sözyaratma isə bir digər vahidə keçməsinə öyrənir.

Dilçilərin bir qismi söz yaradıcılığın sözlərin strukturu və onların əmələgəlmə qayda və üsulları barədə təlim kimi qəbul və izah edirlər. Burada dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları oyanı şəkildə nümayiş etdirilir. "Söz yaradıcılığı leksika və qrammatikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunur. Bu, dilləyin müxtəlif sahələri söz yaradıcılığı, leksika və qrammatikanın həddündə və obyektinin düzgün müəyyənləşdirilməməsindən irəli gəlir" [7, s. 88]. Söz yaradıcılığı diaxron planla yanaşı, dilimizin müasir vəziyyəti baxımından, sinxron planla da öyrənilməlidir. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında söz və morfem, sözün strukturu və morfem tərkibi, morfemin tipləri, formaları, onun məna variantları, sözyaratmanın əsas tipləri araşdırılmalıdır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, son illər müxtəlif dillərdə derivatologiya problemləri ilə bağlı yazılan əsərlər bu dilçilik bölməsinin görkəmliyyəti bütün aydınlığı ilə göstərdi. Dilin derivatoloji quruluşundakı mexanizmi açmaq, dil sisteminin qədim dövrünə enmək, onun daxili inkişaf tendensiyalarını üzə çıxarmaq imkanına malik olan derivatologiyanın öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Derivatologiya problemlərinin araşdırılmasından alınan nəticələr, təkcə Azərbaycan dilinin deyil, başqa türk dillərinin tarixinə də yeni baxışla yanaşmağa imkan verir. Türk dilləri sisteminin nəçə min il əvvəl aldığı vəziyyətdə pozulmuş davanı etməsi və ümumi inkişaf tendensiyaları əsasında bugünkü vəziyyətə gəlib çatması derivatoloji yozumda daha aydın görünür. Hətta Azərbaycan dilinin derivatologiyası üzərində aparılan ilkin müşahidələr əsasında söylənilən fikirlər belə ümumi dilçilik əhəmiyyəti kəsb edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, 1960, 197 s.
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə: Leksika, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
5. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III hissə: Morfolojiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
6. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
7. Məhərrəmzadə A. Dil quruluşunun yeni mərhələsi. Təkmilləşdirilmiş, əlavələr daha da zənginləşdirilmiş II nəşr. Bakı: Azərnaşr, 2004, 104 s.
8. Məmmədov M.Ə., Əliyev A.B. Müasir dilçilik problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 344 s.
9. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 315 s.
10. Müasir Azərbaycan dili / Redaktorları M.A.Şirəliyev, Z.İ.Budaqova: 3 hissədə, I hissə, Bakı: Elm, 1978, 322 s.
11. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası: Monoqrafik dərs vəsaiti. II nəşr: Morfolojiya, Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 371 s.
12. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, 1956, 569 с.

13. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва: Наука, 1966, 302 с.
14. Юлдашев А.А. Словообразование глагола, сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва: Наука, 1988, 444 с.

Зульфья Исмаил

СОСТАВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ДЕРИВАТОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В этой статье рассматриваются составные особенности дериватологии и ее проблемы. Лексикологический отдел азербайджанской лингвистики включает оноματοлогию, семасиологию, этимологию и дериватологию. Дериватология тесно связана почти со всеми лингвистическими отделами. Дериватология была сформирована как самостоятельное подразделение примерно в 60-х годах XX века в азербайджанской лингвистике. Для выражения той или иной идеи в каждом современном языке появляются новые слова и выражения, которые развивают словарный состав языка. Одним из средств для обогащения словарного состава является создание нового слова на этом языке. Почти большинство слов на языке образуются словообразовательным способом. В статье также рассматриваются методы образования дериватологии, т.е. словообразования. В азербайджанском языке слово в основном образуется четырьмя способами: 1) семантическим; 2) фонетическим; 3) морфологическим; 4) синтаксическим. Словообразование – это основное средство в развитии и формировании языка. Анализируются источники, возможности, средства, формы, особенности и другие аспекты словообразования.

Ключевые слова: *дериватология, семантический, фонетический, морфологический, синтаксический.*

Zulfiya Ismayil

STRUCTURAL FEATURES AND SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL BASIS OF DERIVATOLOGY IN AZERBAIJANI

This article studies the structural features of derivatology and its problems. The lexicology branch of Azerbaijani linguistics includes onomatology, semasiology, etymology and derivatology. Derivatology is closely related to almost all linguistic branches. Derivatology has been formed as an independent branch in approximately 60s years of the 20th century in Azerbaijani linguistics. In every modern language, new words and phrases emerge in order to express this or that idea, and improve the vocabulary of the language. One of the tools to enrich the vocabulary is to create a new word in the language. Almost the majority of the words in the language are formed from derivatology. The article also deals with the ways in which derivatology, such as the creation of word formation. In Azerbaijani language, the word is primarily formed in four ways: 1) se-mantic; 2) phonetic; 3) morphological; 4) syntactic. Word formation is the main way in the development and formulation of the vocabulary. Sources, opportunities, means, forms, features and other aspects of word formation are analyzed.

Keywords: *derivatology, semantic, phonetic, morphological, syntactic.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)